

به نام خداوند جان و خرد

داند از جان مرد موسیقی شناس

لحن موسیقیّ خلقت را سپاس

(فریدالدین عطار نیشابوری)

فهرست‌نویسی پیش از انتشار

دهلوی، حسین، ۱۳۰۶-

پیوند شعر و موسیقی آوازی نوشته‌ی حسین دهلوی. — تهران: مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور، ۱۳۷۹.
۲۴۰ص: مصور (پارتیسیون).

چاپ پنجم: ۱۳۹۵.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۶۴۰۹-۶۴-۴ ISBN: 978-964-6409-64-4

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۲۳۹.

۱. موسیقی -- شعر -- تاریخ و نقد. ۲. موسیقی آوازی -- ایران. ۳. موسیقی

-- ریتم و وزن. ۴. موسیقی ایرانی. ۵. آواز ایرانی. الف. عنوان.

پ۹/د۹۱۸۲۱ M ۷۸۹/۲

کتابخانه‌ی ملی ایران

۱۳۰۱۵-۷۹م

پیوند شعر و موسیقی آوازی

نوشته‌ی
حسین دهلوی

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهر
تهران ۱۳۹۵

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف
کدپستی ۱۶۱۱۹، صندوق پستی ۴۷۷-۱۹۵۷۵
تلفن: ۷۷۶۰۱۰۲۰ فکس: ۷۷۵۰۶۵۵۳

www.mahoor.com
info@mahoor.com

پیوند شعر و موسیقی آوازی

نوشته‌ی حسین دهلوی

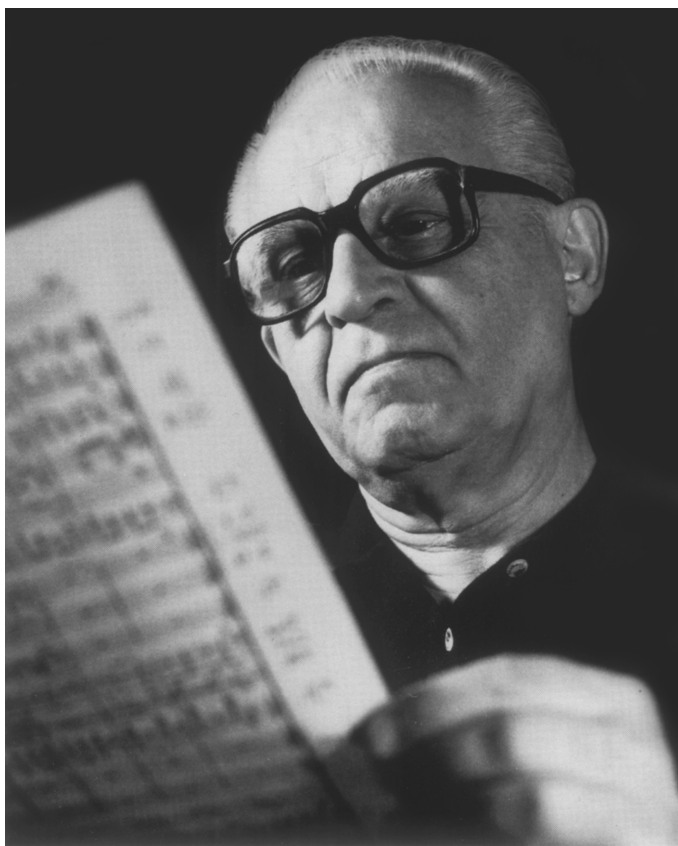
ویرایش	سیما شاپوریان
طرح روی جلد	مرتضی ممیز
نت‌نگار	فرزاد زعیم
حروف‌نگار	حمید قربان‌جو
صفحه‌آرا	کریم بختیارفر
چاپ پنجم	۱۳۹۵
تعداد	۲۰۰۰ جلد
لیتوگرافی	باران
چاپ و صحافی	چاپ بازرگانی

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۴۰۹-۶۴-۴ ISBN: 978-964-6409-64-4

برای همسر مهربانم سوسن و فرزندان عزیزم
مهرنوش، هاله و هومن که زندگی فرهنگی
مرا با همه کمبودها و مشکلاتش پذیرفتند و
نیز برای آهنگسازان علاقه‌مندی که مایل‌اند
بر شعر شیوای فارسی قطعات آوازی تصنیف
کنند.

حسین دهلوی
تهران، دی‌ماه ۱۳۷۸

عکس : مهرداد دفتری

استاد حسین دهلوی در سال ۱۳۰۶ در تهران متولد شد و از یازده سالگی موسیقی را نزد پدرش آغاز کرد. دیگر استادانش در زمینه‌ی موسیقی ایرانی، ابوالحسن صبا و در زمینه‌ی آهنگسازی، حسین ناصحی و توماس کریستین داوید (استاد اتریشی) بودند. وی فارغ‌التحصیل رشته‌ی آهنگسازی از هنرستان عالی موسیقی است و نیز چندی برای ادامه‌ی مطالعه و کسب تجربه‌ی بیشتر به آلمان و اتریش سفر کرده است. بعد از درگذشت استاد صبا (در سال ۱۳۳۶) رهبری ارکستر شماره‌ی یک هنرهای زیبا (که بعدها ارکستر صبا نامیده شد) به وی واگذار شد. از سال ۱۳۴۷ نیز ارکستر ایرانی تالار رودکی را تشکیل داد که فعالیت آن تا چند سال ادامه داشت.

از زمانی که نخستین تصنیفات خود را در زمینه‌ی موسیقی ایرانی آغاز کرد، ضمن استفاده از گروه سازهای آرشه‌ای و برخی از سازهای بادی، تعدادی از سازهای ایرانی را نیز به‌طور مستقل به‌عنوان «گروه سازهای مضرابی» در آثار خود به‌کار برد و جایگاه ویژه‌ای را به این گروه از سازهای ملی اختصاص داد و حاصل همین تجربیات بود که بعدها انگیزه‌ی اصلی تشکیل «ارکستر مضرابی» برای او شد.

دهلوی کنسرت‌های مختلفی را با ارکسترهای یادشده در دانشگاه‌ها، تالارهای مختلف تهران و بعضی شهرستان‌ها و نیز برخی از کشورهای همجوار اجرا کرده است. همچنین از افتتاح تلویزیون ایران (۱۱ مهرماه ۱۳۳۷) تا چند سال برنامه‌های مختلفی را در این رسانه‌ی همگانی

اجرا کرده است.

از مهرماه ۱۳۳۶ به دعوت زنده‌یاد روح‌الله خالقی، تدریس برخی از دروس موسیقی را در هنرستان موسیقی ملی به‌عهده گرفت و از شهریورماه ۱۳۴۱ نیز به ریاست همین هنرستان منصوب شد که تا اوایل سال ۱۳۵۰ فعالیت او در این زمینه ادامه داشت. در این مدت شاگردان بسیاری پرورش یافتند که تعدادی از آن‌ها هم‌اکنون از چهره‌های خوب و شناخته شده‌ی موسیقی ایران هستند و برخی دیگر نیز در خارج از کشور به فعالیت‌های هنری مشغولند.

دهلوی تاکنون قطعات مختلفی را در زمینه‌ی موسیقی ملی و محلی ایران برای ارکستر، آواز و ارکستر، سازهای تکنواز به‌همراهی ارکستر و نیز هم‌نوازی برخی از سازهای ایرانی تصنیف و تنظیم کرده است. از دیگر آثار وی در زمینه‌ی موسیقی داستانی، اپرای خسرو و شیرین (با نگاهی به داستان نظامی گنجوی)، بیژن و منیژه (براساس شاهنامه‌ی فردوسی) و اپرای مانا و مانی است که به مناسبت سال جهانی کودک (۱۹۷۹) تصنیف نموده و تاکنون به علت فراهم نبودن امکانات، به اجرای صحنه‌ای درنیامده است. ضمن این‌که در خردادماه ۱۳۷۹ بخش موسیقی‌سازی این اپرا به همت و رهبری هنرمند ایرانی، علی رهبری به‌وسیله‌ی ارکستر فیلارمونیک اسلواکی، در شهر براتیسلاوا اجرا و ضبط شده است.

تاکنون دو نوار از تصنیفات این آهنگساز منتشر شده است: *آثاری از حسین دهلوی* که شامل ۹ قطعه از ساخته‌ها و تنظیم‌های او در زمینه‌ی کارهای جمعی موسیقی ملی است و نوار دیگری به‌نام *گزیده‌هایی از موسیقی داستان بیژن منیژه* است که به‌وسیله‌ی ارکستر سمفونیک رادیو وین اجرا و ضبط شده است.

از جمله دیگر کارهای وی، کوشش در تهیه و تدوین نخستین کتاب آموزش تمبک است که در دهه‌ی چهل با همکاری حسین تهرانی و تنی چند از دیگر معلمان و استادان هنرستان موسیقی ملی به انجام رسید. او در تدوین نخستین کتاب آموزش ساز قانون همکاری داشت و تهیه و تدوین مجموعه‌هایی را برای کودکان نیز به‌عهده داشته است. آخرین کار او کتاب حاضر است. از دهلوی تاکنون ۲۰ اثر در زمینه‌ی هم‌نوازی برخی از سازهای ایرانی و قطعات مختلف ارکستری به چاپ رسیده است و تعداد دیگری را نیز در دست اقدام دارد. آخرین کوشش او در زمینه‌ی کارهای جمعی موسیقی ملی، پایه‌گذاری «ارکستر مضرابی است» که با همکاری ۶۶ نفر از نوازندگان سازهای مضرابی ایرانی تشکیل شد و در سال ۱۳۷۲ به صحنه رفت.

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور

فهرست

پیش گفتار.....	۱۳
سرآغاز.....	۱۷
گفتار یکم	
روش های پیوند شعر و موسیقی آوازی.....	۱۹
گفتار دوم	
ریتم.....	۲۳
حروف متحرک و ساکن (مصوت و صامت).....	۲۳
هجاء.....	۲۵
انواع هجاء.....	۲۶
۱. هجاء کوتاه.....	۲۶
۲. هجاء بلند.....	۲۶
۳. هجاء کشیده.....	۲۷
۴. هجاء کشیده تر.....	۲۹
مصوت مرکب.....	۲۹

۳۰ «ای» کوتاه

۳۱ خلاصه

گفتار سوم

۳۳ آوانویسی کلام و اشعار موسیقی آوازی

۳۷ توضیحات

گفتار چهارم

۴۷ برابریابی وزن کلام در موسیقی آوازی

۵۰ برابریابی ریتم موسیقایی مواردی از گفتار پیشین

۵۶ برابریابی ریتم کلماتی که با مصوت مرکب به کار می‌روند

۵۷ نشانه‌های هجا

۵۹ به کارگیری هجای کوتاه بجای هجای بلند

۶۳ به کارگیری هجای بلند + کوتاه بجای هجای کشیده

۶۸ یادآوری

۷۰ کاربرد «ای» کوتاه در توالی کلمات

۷۲ کاربرد کوتاه مصوت «او» در توالی کلمات

گفتار پنجم

۷۵ میزان‌بندی ریتم اشعار کلاسیک فارسی

۸۷ کاربرد میزان دوضربی ترکیبی

۸۸ چند نمونه در وزن‌های دیگر دوضربی ترکیبی

۹۰ آمیزه‌ای از میزان $\frac{3}{4}$ و $\frac{6}{8}$

۹۲ نمونه‌های دیگری از دوضربی ترکیبی

۹۵ چند نمونه در وزن‌هایی نزدیک به ریتم موسیقایی پیشین

گفتار ششم

۱۰۳ میزان‌بندی‌های مختلف برای یک شعر

۱۲۰ اندکی پیچیدگی در ریتم و میزان‌بندی برخی اشعار

۱۳۰ کاربرد سکوت

۱۳۱ مستزاد

چند نمونه از ریتم‌های شعر کلاسیک فارسی ۱۳۲

گفتار هفتم

تکیه‌ی کلمه ۱۳۷

روش به کارگیری تکیه‌ی کلمات فارسی در نغمه‌های آوازی ۱۴۱

تکیه‌ی اصلی کلمات ۱۴۵

جایگاه تکیه در توالی کلمات ۱۴۶

تکیه‌ی ملایم کلمات ۱۴۸

کاربرد تکیه‌ی ملایم کلمات در موارد مختلف ۱۴۸

گفتار هشتم

چگونگی کاربرد تکیه‌ی کلمات در جمله‌های آوازی ۱۵۳

جابه‌جایی نادرست تکیه‌ی کلمات شعر ۱۶۰

نمونه‌ی دیگری از جابه‌جایی نادرست تکیه‌ی کلمات شعر ۱۶۱

توصیه ۱۶۲

اشاره به یک نکته ۱۶۲

گفتار نهم

تأکید ۱۶۵

روش به کارگیری تأکید در ملودی‌های آوازی ۱۶۷

تکرار کلمه ۱۶۹

گفتار دهم

موقعیت تکیه‌ی کلمات در آواز گروهی ۱۷۱

گفتار یازدهم

نگاهی به موسیقی آوازی کودکان ۱۸۳

گفتار دوازدهم

مواردی درباره‌ی آواز و کلام ۱۹۵

گفتار سیزدهم

سخت‌گفتاری برخی کلمات و حروف ۲۰۱

۲۰۵	حروف قریب المخرج
	گفتار چهاردهم
۲۰۷	هماهنگی موسیقی آوازی با مفهوم شعر
	گفتار پانزدهم
۲۱۳	غلت (تحریر) در آواز ایرانی
	گفتار شانزدهم
۲۱۹	موسیقی آوازی و شعر نو
۲۲۲	توصیه
	گفتار هفدهم یادآوری‌های گوناگون
۲۲۳	نابرابری امتداد مصوت‌های معین
۲۲۵	مصوت‌ها در زبان فارسی
۲۲۶	ریت‌های گفتاری برخی کلمات
۲۲۷	حرف «ه» در پایان هجاها
۲۲۹	جداشدن برخی از هجاها در کلمات
۲۳۰	جایگاه شعر و آواز
۲۳۹	کتابنامه

پیش‌گفتار

دیرزمانی است که در کار تهیه و تدوین این کتاب هستم تا حاصل سال‌ها تجربه و یافته‌های خود را در زمینه‌ی پیوند شعر و موسیقی آوازی به‌صورت کتابی با توضیحات و مثال‌های لازم برای فرهنگ موسیقی کشور به‌یادگار بگذارم.

به‌جرات می‌توان گفت در شرایطی که هنوز موسیقی جایگاه علمی و هنری خود را نیافته‌است، نمی‌توان انتظار داشت که موارد وابسته به آن از رشد لازم برخوردار باشد.

موضوع این کتاب از جمله‌مواردی است که در گذشته به‌درستی بر روی آن کار نشده‌است و نمونه‌ی جامعی در اختیار نیست تا بتوان آن را الگو قرار داد و موارد بعدی را بر آن افزود. اگر تلاشی هم شده‌باشد، دست تاریخ، ما را از گذشتگان دور کرده‌است به‌طوری که حتا عنوان این موضوع با باورهای بعضی از موسیقی‌دانان کشورمان غریبه است و برخی تصور می‌کنند شعر و کلام را به‌هرشکلی می‌توان برای موسیقی آوازی نوشت؛ غافل از این که پیوند شعر و موسیقی آوازی متکی بر اصولی است که ناشناخته مانده‌است و اگر تنی چند از دل‌سوختگان این هنر چنین درسی را در برنامه‌ی هنرستان‌های موسیقی و در سال‌های اخیر در برنامه‌ی درسی دانشکده‌ی موسیقی قرار نمی‌دادند، کسی از چندوچون آن – تا این اندازه – هم آگاه نبود.

شنیده بودم زنده یاد علی نقی وزیری درباره‌ی تلفیق شعر و موسیقی یادداشت‌هایی تهیه کرده‌اند، ولی هرچه جست‌وجو کردم مطلبی نیافتم. در زمان تحصیل در دوره‌ی عالی رشته‌ی آهنگسازی (در هنرستان عالی موسیقی) درسی تدریس می‌شد به نام «تلفیق شعر و موسیقی» که آقای دکتر مهدی فروغ (رئیس دانشکده‌ی هنرهای دراماتیک) تدریس آن را برعهده داشتند. ایشان نیز به سبب نبودن پیشینه‌ی لازم در این زمینه و نداشتن الگوی مشخص، به طور پراکنده مطالبی تهیه می‌کردند، با این‌که در مواردی جای سخن دارد، ولی برای نگارنده مفید بود و مطالبی از ایشان در این کتاب نقل قول کرده‌ام.

از سال ۱۳۴۱ که مسئولیت هنرستان موسیقی ملی به عهده‌ی نگارنده گذاشته شد، این درس طبق اساسنامه‌ی مصوب، جزو مواد درسی سال آخر متوسطه‌ی این هنرستان قرار داشت. چون مدرسی برای آن نیافتم، با توجه به سوابقی که از سال‌ها قبل در این زمینه داشتم، شخصاً تدریس آن را به عهده گرفتم و از همان سال ضمن توضیحات شفاهی و تمرینات عملی، اقدام به تهیه‌ی جزوه‌ای در این زمینه کردم که تا حد امکان به طور پیوسته و گام به گام هنرجویان را با مطالب این درس آشنا کند. بخش‌هایی از کتاب حاضر بر اساس همان نمونه‌ها و یادداشت‌ها مدون شده و به تدریج یافته‌ها و قانونمندی‌های دیگری بر آن افزوده شده‌است.

البته ممکن است تعداد بسیار محدودی کتاب در این زمینه منتشر شده باشد که یا نگارنده از آن‌ها بی‌اطلاع است یا از نظر آموزشی، اعتبار و جایگاه لازم را نداشته‌اند. به هر حال باید اضافه کنم که به دلیل نداشتن الگو و آغازین بودن این روش، هرگز از جست‌وجو و ارائه‌ی موارد لازم در این زمینه کوتاهی نشده‌است.

لازم به ذکر است که هیچ زبانی در دنیا — به استثنای اسپرانتو — بر اساس دستور ازپیش تدوین شده، بین اقوام مختلف رایج نشده و هرکدام پس از سال‌های بسیار که از تداول آن‌ها گذشته‌است، کم‌کم مراحل تهیه و تدوین دستوری آن‌ها آغاز شده‌است.

حال باید بگویم که اندیشه‌ی نگارنده نیز برای تهیه و تدوین کتاب حاضر از حال و هوایی این‌چنین نشأت گرفته‌است. بدین ترتیب که پس از یافتن روشی برای موارد مختلف پیوند شعر و موسیقی آوازی و به تجربه گذاشتن آن‌ها، حاصل بیش از چهل سال تجربه‌های عملی خود را در این زمینه گردآوری کرده و قانونمندی‌های به دست آمده را در کتاب حاضر ارائه داده‌است.

لازم به یادآوری است برخی از اشعار که نام سراینده‌ی آن‌ها ذکر نشده، اشعاری است که در آن سال‌ها هنرجویان جزو تکالیف خود به کار برده‌اند، ولی نامی از سراینده‌ی آن‌ها در اختیار

نداشته‌اند. البته با یاری بعضی از دوستان و استادان اهل ادب نام برخی از شاعران مشخص شد، ولی چون بقیه‌ی آن‌ها نمونه‌های مناسبی برای مطالب مورد نظر بودند، با پوزش از شاعران گرانمایه، برخی از آن‌ها بدون ذکر نام شاعر در این کتاب آمده‌است.

بخش‌هایی از کتاب حاضر از سال ۱۳۴۲ در برخی از مجلات هنری (مانند مجله‌ی موزیک ایران) به چاپ رسیده‌است، بدان امید که شاید صاحب‌نظری درباره‌ی مطالب آن اظهار نظر آموزنده‌ای کند؛ ولی باید اشاره کنم که فقط در پاره‌ای موارد با تغییر برخی جملات و پس‌وپیش کردن مطلب – بدون ذکر مأخذ – برداشت‌هایی از آن‌ها شده‌است.

از اردیبهشت ۱۳۶۳ مصمم شدم ضمن ادامه‌ی مطالعه و تجربه، مطالب تهیه شده را با ارائه‌ی نمونه‌های گسترده به صورت کتابی مدون و منتشر کنم تا در حد بضاعت هنری خود خدمتی به فرهنگ موسیقی کشور انجام داده‌باشم. از این رو لازم دانستم در زمینه‌های مرتبط با این رشته (مانند ادبیات، عروض، زبان‌شناسی و...) از متخصصان مربوط یاری بگیرم که خوشبختانه با استقبال لازم روبه‌رو شدم و هریک از دوستان و استادان در زمینه‌ی دانش خود با خوشرویی کامل مرا یاری دادند. گرچه مدت زمان این مشورت‌ها و نیز نامساعدبودن شرایط جسمی‌ام و به‌ویژه فقدان الگوی مشخص در این زمینه موجب طولانی‌شدن کار شد.

کوشش شده‌است در حد امکان از توضیحات اضافی و خارج از موضوع در موارد مختلف پرهیز شود و مطالب به‌طریقی مطرح گردد که حاصل آن با موضوع کتاب در ارتباط باشد. در ضمن چون کلمه‌ی «موسیقی» به صورت عام به کار می‌رود و به موسیقی سازی و آوازی – هر دو – اطلاق می‌شود، در نام‌گذاری این کتاب کلمه‌ی «آوازی» منظور شده‌است تا جهت آن کاملاً مشخص باشد.

نکته‌ی مهم دیگر این است که بخش‌هایی از این کتاب بیش‌تر جنبه‌ی آموزش شفاهی دارد و مکتوب‌کردن آن‌ها با مثال‌ها و تمهیدات دیگر – به‌طوری که اثرگذار باشد – بسیار مشکل است. امید است در این مورد توفیق نسبی حاصل شده‌باشد.

مخاطبان این کتاب بیش‌تر کسانی هستند که زبان آن‌ها فارسی است و سالی چند در موسیقی کار کرده‌اند و در مورد مبانی این هنر آگاهی لازم را دارند و مایل‌اند در زمینه‌ی تصنیف قطعات آوازی – بر روی شعر فارسی – اطلاعات لازم را به دست آورند. بی‌شک، این کتاب برای خوانندگان آواز، ترانه‌سرایان، شاعران آوازهای کودکان و دیگر علاقه‌مندان نیز می‌تواند مفید واقع شود؛ مشروط بر این که جوهر هنری آنان پشتوانه‌ی علاقه‌مندی‌شان در این زمینه قرار گیرد.

کوشش شده‌است قانونمندی‌های خاصی که برای پیوند شعر فارسی با موسیقی آوازی به

دست آمده‌است، همراه با مثال‌های لازم ارائه و در موارد ضروری برای ابداع نشانه‌ها از ساده‌ترین شکل استفاده شود.

با همه تلاشی که برای ثمربخش بودن این کتاب کرده‌ام، هرگز مدعی آن نیستم که کاری کامل و بی‌کم‌وکاست است. امید دارم که آیندگان، ناشناخته‌ها و ناگفته‌ها را در این زمینه بیابند و با عرضی آن‌ها بر گستره‌ی فرهنگ موسیقی کشور بیفزایند. به گفته‌ی دکتر خانلری: «این راه چندان آسانی نیست، زیرا هنوز کسی آن را تا پایان نپیموده که راهنمای ما باشد.»*

در پایان لازم می‌دانم از دوستان و استادان ارجمند: آقایان دکتر محمدرضا باطنی، دکتر علی محمد حق‌شناس (در زبان‌شناسی و...)، زنده‌یاد دکتر ضیاءالدین سجادی، خانم‌ها دکتر مهدخت معین، نسرين پرویزی، آقای ابراهیم صفائی (در ادبیات و مفاهیم لغوی کلمات) که مرا با محبت بسیار یاری دادند صمیمانه سپاسگزاری کنم و نیز از همکاران گرامی خانم‌ها فخره صبا، مهربانو توفیق، آقای فرهاد دهخدا و دیگر دوستان و همکارانی که در زمینه‌ی مسائل موسیقایی این کتاب مشورت‌هایی با آنان داشتم، صمیمانه تشکر می‌کنم. همچنین از خانم جمیله اعظمیان (در عروض) و دیگر کسانی که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم زحماتی را تقبل کردند بسیار ممنونم؛ گرچه ممکن است در پاره‌ای موارد - به سبب نیازهای موسیقایی - با پوزش از آنان، نظرات‌شان اعمال نشده‌باشد.

از صمیمیت‌های خویشاوند گرامی خانم سیما شاپوریان که زحمت ویراستاری، آقای محمد افتخاری که ویراستاری فنی، آقای فرزاد زعیم که نت‌نویسی پرکار مثال‌ها، آقای حمید قربان‌جو که حروف‌نگاری، آقای کریم بختیارفر که حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی، هنرمند گرامی آقای مرتضی ممیز که طراحی جلد این کتاب را برعهده داشتند و همچنین آقای محمد موسوی مدیر محترم مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور که با سلیقه‌ی خاص کتاب را چاپ و منتشر کردند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

به گفته‌ی زنده‌یاد دکتر محمد معین:

«این کاری است که توانسته‌ایم، ولی آن نیست که خواسته‌ایم».

حسین دهلوی

تهران، دی‌ماه ۱۳۷۸

* . خانلری، پرویز. وزن شعر فارسی. ج چهارم. تهران، توس، ۱۳۶۱، ص ۶۸.